

- SPERBER, DAN – WILSON, DEIRDRE 1986/1995. Relevance. Communication and cognition. Blackwell, Cambridge (MA) – Oxford.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- VERSCHUEREN, JEF 1995. The pragmatic perspective. In: VERSCHUEREN, JEF – ÖSTMAN, JAN-OLA – BLOMMAERT, JAN szerk., Handbook of pragmatics. Manual. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1–19.

Language use, grammar, and pragmatics

Starting from two empirically observable phenomena, namely the existence of non-communicative forms of language use and manners of occurrence and interpretation of implicit verbal arguments in Hungarian, the present paper argues for a definition of pragmatics which does not restrict its scope to verbal communication and assumes an intensive interaction between grammar and pragmatics.

Keywords: language use, non-communicative forms of language use, interaction between grammar and pragmatics, implicit arguments.

NÉMETH T. ENIKŐ

A beszédaktusokról és az empirikus beszédaktus-kutatásokról

1. A beszédaktusok a pragmatikában. – A címben foglaltak taglalása, vagyis a beszédaktus-vizsgálatok általános jellemzőinek, illetve a tárgyban végzett kutatásaimnak bemutatása előtt hasznos lépésnek tűnik a beszédaktusok elméleti megközelítése során felmerült problémák, valamint a pragmatikában betöltött szerepükkel kapcsolatos lényegi megállapítások áttekintése.

A beszédaktusok, nyelvi cselekedeteink e legkisebb önálló funkcióval bíró egységei a pragmatikai tárgyú nyelvészeti munkák alappilléret képezik, ami nem véletlen, hiszen az 1980-as években kiteljesedő új irányzat létrejöttének egy lehetséges időpontjaként JOHN L. AUSTIN 1952 és 1954 között Oxfordban, illetve 1955-ben a Harvardon megtartott előadásai tekinthetők (AUSTIN 1962). AUSTIN hadat üzenve a nyelvfilozófiában évszázadok óta uralkodó, dichotómiára épülő nyelvfelfogásnak, amely szerint a nyelv szerepe a világról szóló igaz vagy hamis állítások kifejezésében merül ki, azt vallja, hogy a szavak minden használata tett. Érdemei között kell számon tartanunk, hogy létrehozta a beszédaktusok leírásához szükséges alapfogalmakat, megállapítja hármast, a lokúción, illokúción, perlokúción alapuló rendszerüket, megalkotja első osztályozásukat, s mindezzel hosszú időre kijelöli a későbbi beszédaktus-kutatások fő irányait.

Pontosítandó, kiegészítendő kérdésként merült fel például a beszédaktus-igék és a performatívumok egymáshoz való viszonya. A beszédaktus-igék családját a beszédcselekedeteket leíró lexikai egységek alkotják (VERSCHUEREN 1980), melyeknek szerepe a nyelv ábrázoló, interpretáló feladatához köthető (*állít, mond,*

könyörög, sürget, kérdez), míg a performatívumok nagyrészt kijelentő mód, jelen idejű, egyes szám első személyű igék, amelyeknek a kimondásával végrehajtjuk az adott cselekedetet: *Felszólítalak, hogy tedd meg*. A különbségüket hangsúlyozók (AUSTIN mellett VERSCHUEREN 1980; BACH–HARNISH 1979) szerint nem minden beszédaktus-igével lehet egyben az általa kifejezett cselekvést megtenni: a *sürget* alakot hiába építjük 1. személyben megnyilatkozásunkba, a kényszerítés nem az ige, hanem a propozicionális tartalomba (a mellékmondatba) foglaltaknak köszönhetően jön létre: *Sürgetlek, fejezd már be*.

A megnyilatkozásokat tettekkel azonosító felfogás előtt megoldandó feladatként jelentkezett a végtelen számú verbális aktus homogén csoportokba sorolása, az ehhez szükséges szempontok kidolgozása. Az AUSTIN óta született taxonómiákban követett elvek változatossága, a rendszerek sokszínűsége a mai napig vitákról, kételyekről, újabb és újabb nekirugaszkodási kísérletekről vall: BALLMER–BRENNENSTUHL (1981) és WIERZBICKA (1987) szubjektív szemantikai megközelítést alkalmaz, VENDLER (1972), FRASER (1974) az illokúciós erőt hordó performatívumok grammatikai sajátosságait teszik meg klasszifikációs elvnek, SEARLE (1975b) pragmatikai paraméterekkel operál, DIRVEN–VERSPoor (2004) a kognitív, SADOCK (1994) a grammatikai és kognitív aspektust használják stb.

A beszédaktusok azért is fontos helyet foglalnak el a pragmatikán belül, mert a tény, hogy szándékainkat hol közvetlenül (*Segíts!*), hol közvetve (*Ráérsz?*) fejezzük ki, felvetette a szó szerinti és a pragmatikai jelentés közötti kapcsolat tisztázásának szükségességét, s inspirálta a pragmatikai jelentés lehetséges értelmezési módjainak kidolgozását (GRICE 1969, 1975). SEARLE definíciója értelmében akkor fejezzük ki közvetett módon szándékainkat, ha egy illokúciós aktusnak a megvalósítására nem az illokúciós erőt kifejező indikátort (performatív igét és/vagy egyéb indikátort), hanem az attól eltérő propozicionális tartalmú mondatot, azaz egy másik illokúciós aktust használunk, így az egyik beszédaktus a másik értelmével fejeződik ki: „one performed by means of another” (SEARLE 1979: 60). Hozzáteszem, SEARLE maga is megalkot egy elég bonyolult, tíz lépésből álló következtetési eljárást, amellyel az elsődleges beszélői szándék szerinte azonosítható (SEARLE 1975a).

2. A beszédaktusok empirikus kutatásáról. – A beszédaktusokról előbbiekben vázolt kép az 1980-as évektől számos finomításon, kiegészítésen ment keresztül, mégpedig nagyrészt az igen dinamikus fejlődő empirikus vizsgálatoknak köszönhetően. Az empirikus vizsgálatok egyik típusát képviselő intralingvális megközelítések a beszédaktusok egy-egy beszélőközösségen belüli sajátosságainak meghatározásához járulnak hozzá, s végrehajtásuk mikéntjének, direktségi fokozatainak a leírásával szorosan kapcsolódnak az udvariasság kérdésköréhez. Ha viszont interlingvális összefüggésbe helyezük őket, adalékul szolgálhatnak az adott kultúra által meghatározott egyedi, illetve univerzális vonások felfedéséhez, vagyis utat nyitnak az interpragmatikai, interkulturális kutatások felé is.

Az 1998 és 2002 között OTKA-pályázat keretében elvégzett intralingvális beszédaktus-elemzéseimhez az ösztönzést nyelvtanári munkám adta. A magyar

nyelvet tanítva tapasztalnom kellett ugyanis a beszédcselekedeteket megjelenítő nyelvi formák égető hiányát a nyelvkönyvekben, másfelől nyilvánvalóvá lett az is, hogy az oktatás folyamatába való beemelésükhöz elengedhetetlen megvalósításuk, használatuk nyelvünkre jellemző jegyeit meghatározni. A munkám eredményeit összegző kötet 2004-ben jelent meg (SZILI 2004b). Az 1980-as években megvalósított CCSARP-hoz (Cross-Cultural Speech Act Realization Project) hasonlóan (BLUM-KULKA-HOUSE-KASPER 1989) ún. diskurzuskiegészítő kérdőívekkel nyert adatokon végeztem el a kérés, az elutasítás, a bocsánatkérés és a bókra adott válasz aktusainak leírását (SZILI 2002a, 2002b, 2003, 2004a, 2004b). A CCSARP-hez viszonyított közel két évtizedes késés azzal az előnnyel járt, hogy viszonylag kiforrott feldolgozási módszerekhez csatlakozhattam, kiküszöbölhettem az esetleges gyengeségeiket és nem utolsó sorban kész, összevetésre alkalmas mintákhoz juthattam.

Beszélői szándékaink formába öntésének módozatait alapvetően a szituációk külső és belső kontextuális összetevői határozzák meg. Az egalitárius/individuális angolszász kultúrák nyelvhasználatát alapul vevő CCSARP kérdőívek helyzetétől eltérően a magyar felmérésben a külső kontextuális tényezők esetében finomabb horizontális és vertikális distinkciót alkalmaztam. Miképpen az 1. táblázatban nyomon követhető, a direktívumok osztályába tartozó kérések, parancsok, felszólítások végrehajtásánál a magyar beszélőközösségben a megnyilvánulások direktségét–indirektségét a felek közötti közeli, baráti viszony és az ismeretlenség inkább befolyásolja, mint a közöttük fennálló függőség (SZILI 2002a). Az a) szituációkban a barátjukhoz kellett fordulniuk az adatközlőknek, a b) szituációkban egy ismeretlen személyhez. A számok egyértelműen jelzik, hogy kevesebb közvetlen formát, azaz felszólító módú alakot használtak szándékuk eléréséhez az utóbbi helyzetben.

1. táblázat

A direkt (felszólító módot tartalmazó) stratégia alkalmazása barát–idegen viszonylatban:
a b) helyzetekben megjelenő direkt formák csökkenése százalékban
az a) helyzetekben megjelent direkt formákhoz képest

	Felnőttek b) szituáció a)-hoz képest	Diákok b) szituáció a)-hoz képest
1. tollkérés	-33,33	-8,73
2. mobil elkérése	-21,57	-25,4
3. pénzváltás	-17,65	-19,82
4. autóba kéredzkedés	-15,74	-5,26
5. dohányzás megtiltása	-15,78	-35,93
6. könyv visszakérése	-23,6	-18,03

Az elutasítás aktusának eredményei (SZILI 2002b) ugyancsak azt igazolják, hogy mi, magyarok nem szívesen mondunk nemet, kiváltképpen azonos szintű társadalmi kapcsolatok, valamint az elutasítandó fél magasabb státusza esetén.

Más beszélőközösségekhez hasonlóan kimunkált stratégiákat (sajnálát kifejezése, magyarázkodás, elfogadás kilátásba helyezése stb.) alakítottunk ki a beszélő és a hallgató arcát egyaránt védő, a közvetlen elutasítást elkerülő alakzatokból. A nyelv persze mindig betölti a használói számára fontos funkciókat, tehát amikor az érdekeink megkívánják, nemet mondunk. A direkt forma által esetlegesen okozott kárt azonban ún. enyhítőkkel tompítjuk: kedveskedő megszólításokkal (*édesem, kicsim, Marikám*), más beszédaktussal, így bocsánatkéréssel (*Bocs, de nem érek rá*), köszönettel (*Köszönöm, nem kérek*), bókkal (*Nem tudok elmenni, pedig jó programnak ígérkezik*) vagy érzelmi elemekkel (*jaj, hű*). De ezt a célt szolgálják a stratégiakombinációk is: a direkt tagadás (*nem*) nagy százalékban párosulhat például magyarázkodással.

Az intralingvális megközelítés hasznos hozadékkal szolgálhat a hagyományos leírásban szinonimnak mondott kifejezések szociolingvisztikai, stilisztikai megítéléséhez. Egyetlen példa: a *legyen szíves* + főnévi igeneves szerkezet felmérésem alapján távolságtartó, tiszteletet kifejező forma, amivel nagyobb súlyú kérésekkor élünk, a *tessék* + infinitívusz alakkal viszont hasonló külső tényezők mellett, de kisebb súlyú ráhatásoknál (SZILI 2002a).

Az empirikus kutatások tesztként szolgálhatnak annak, az udvariassági teóriák megszületése óta fennálló kérdésnek az eldöntéséhez is, hogy szándékaink nyelvi megformáltsága, a feltételezett direktségi skálán való elhelyezkedése univerzális szabályokba foglalható-e, avagy az adott nyelvközösség szociokulturális tanításaitól függ. Az udvariassági elméletek a nyelvhasználat univerzális jegyeinek a megragadását tűzték maguk elé célul. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a beszélők nyelvi viselkedése összetettebb összefüggésrendszerbe, mégpedig a kultúrába ágyazódik. A vélemény legmarkánsabb szószólói: WIERZBICKA (1991), GU (1990), MATSUMOTO (1988), MARKUS–KITAYAMA (1991). Nálunk többek között BAŃCZEROWSKI JANUSZ (2006) gondolkodik hasonlóképpen.

Saját elemzéseim a kétféle vélemény elemeinek megfontolt elegyítésére figyelmeztetnek. Mind a négy aktusnál tudtam támaszkodni az angol anyag alapján létrehozott stratégiatípusokra (egyiknél erőteljesebben, másiknál kevésbé), ami arra utal, hogy a szóban forgó cselekedetek univerzális osztályokba rendezhetők. Ám bőven találtam bizonyítékokat a kultúra befolyásoló szerepére is. A kulturális tanítások hatása kimutatható többek között egy-egy stratégiatípus domináns voltában, háttérbe szorulásában vagy éppen hiányában a beszélőközösségek nyelvhasználatában. Mi, magyarok nemigen élünk például az angolban konvencionalizálódott direktívumnak tekinthető *Why don't you* ('Miért nem') típusú megnyilatkozással, helyette inkább felszólító móddal jelenítjük meg akaratunkat. Bocsánatkérő formáink egyik változatát, a nagyobb véték elkövetésekor, illetve függő viszonyban alkalmazott szégyent kifejező szerkezeteket (*rettenetesen szégyellem magam; a főfámról süll le a bőr*) viszont az individuális angolszász kultúra tagjai kerülik arcvesztő jellegük miatt. (Az utóbbi megjegyzéseim adatlását nem teszi lehetővé a szűkös terjedelem.)

A hiányzó stratégiákat, valamint a meglévők között megmutatózó eltéréseket interkulturális összefüggésbe helyezve érdekes párhuzamok húzhatók akár tipológiailag egymástól távol álló nyelvek között is. A bőkra adott válaszként al-

kalmazott lefokozó, becsmérő megnyilatkozás, amely csökkenti a bók értékét (*Á, nem is annyira jó; Egy régi rongy* stb.) a keleti kultúrák tagjaira jellemző viselkedés. CHEN a kínai adatközlőinél 26,1 %-os előfordulását állapíthatta meg (1993). A magyaroknál átlagban 19,53%-ban tűnik fel, de a teljesítmények dicséretét a keletieket meghaladó mértékben csökkentették az adatközlőim: a nők 66%-ban, a férfiak 74,28%-ban (SZILI 2004). A magyar és a kínai viselkedés hasonlósága az énkép rokon vonásaival magyarázható a két kultúrában: a közösségi jellegű kínaiiban a szerénység a tagok elé állított követendő norma, eljátszandó szerep (GU 1990), ahogy valószínűleg nálunk is.

3. Összegzés, kitekintés. – Pragmatikáról lévén szó, az empirikus kutatások fontosságát nem szükséges hosszasan bizonygatnom, mivel nemcsak a nyelvhasználatról nyerünk hasznos információkat általuk, de jól példázzák az elmélet és a gyakorlat egymást megtermékenyítő hatását is. (Kiváltképpen örvendetes ténynek tartom a magyar tárgyú dolgozatok gyarodását: BÁNDLI–MARÓTI 2003; MARÓTI 2004, 2005; ERDŐSI 2006; BÁNDLI 2011; PAP 2011.)

Noha a beszédaktusok mikrohelyzetekben történő, izolált elemzésével foglalkoztam, meggyőződésem, hogy teljes képet csak akkor nyerünk róluk, ha diskurzusbeli szerepüket, viselkedésüket is vizsgálat tárgyává tesszük. Egy aktus diskurzusértéke attól is függ ugyanis, hogy milyen elemek előzik meg, illetve követik: a *Köszönöm* lehet akár bókra adott válasz (*Köszönöm, nagyon kedves vagy*), de elutasítás úgyszintén: *Köszönöm, nem kérek*. Az utóbbiak azonban már a diskurzus szegmentációjának (NÉMETH T. 1996), a diskurzusaktusok klasszifikációjának (TSUI 1994; STENSTRÖM 1994), valamint a kétféle aktus egymáshoz való viszonyának a problematikáját jelenítik meg.

Kulcsszók: diskurzuskiegészítő kérdőív, kérés, elutasítás, udvariasság, beszédaktus.

A hivatkozott irodalom

- AUSTIN, JOHN L. 1962. *How to do things with words*. Clarendon, Oxford. Magyarul: 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BACH, KENT – ROBERT M. HARNISH 1979. *Linguistic communication and speech acts*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- BALLMER, THOMAS T. – BRENNENSTUHL, WALTRAUD 1981. *Speech acts classification*. Springer, Berlin – Heidelberg – New York.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2006. A világ nyelvi tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 130: 187–97.
- BÁNDLI JUDIT 2011. „Igen, de...” A látszólagos egyetértés jelenségének vizsgálata. *THL₂* 29–37.
- BÁNDLI JUDIT – MARÓTI ORSOLYA 2003. Kultúra és nyelvi viselkedés. Japán diákok kérési és visszautasítási stratégiái magyar nyelven. *Hungarológiai Évkönyv* 4: 137–52.
- BLUM-KULKA, SHOSHANA – HOUSE, JULIANE. – KASPER, GABRIELE eds. 1989. *Cross-cultural pragmatics: request and apologies*. Ablex, Norwood.

- CHEN, RONG 1993. Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers. *Journal of Pragmatics* 20: 49–75.
- COLE, PETER – MORGAN, JERRY L. eds. 1975. *Syntax and Semantics*. 3. *Speech acts*. Academic Press, New York.
- DIRVEN RENÉ – VERSPOOR, MARJOLIJN 2004. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- ERDŐSI VANDA 2006. Empirikus beszédaktus-kutatások a magyar mint idegen nyelv kommunikatív oktatásában – A köszönetnyilvánítás beszédaktusának vizsgálata. *Hungarológiai Évkönyv* 7: 69–81.
- FRASER, BRUCE 1974. An Analysis of vernacular performative verbs. In: SHUY, R. W. – BAILEY, C.-J. eds., *Towards Tomorrow's Linguistics*. Georgetown University Press, Washington, 139–58.
- GRICE, H. PAUL 1969. Utterer's meaning and intentions: *Philosophical Review* 78: 147–77.
- GRICE, H. PAUL 1975. Logic and conversation. In: COLE–MORGAN eds. 1975: 41–58. Magyarul: A társalgás logikája. In: PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997: 213–28.
- GU, YULE 1990. Politeness phenomena in modern Chinese. *Journal of Pragmatics* 14: 237–57.
- MARKUS, HASEL ROSE – KITAYAMA, SHINOBU 1991. Culture and the self. *Psychological Review* 98: 224–53.
- MARÓTI ORSOLYA 2004. Direkt kérdés – direkt válasz? A kérés és visszautasítás egy lehetséges vizsgálati módja. *Hungarológiai Évkönyv* 5: 216–22.
- MARÓTI ORSOLYA 2005. Sajnálom, de nem érek rá. Indirektség a performatívumok használatában. *THL*₂ 93–100.
- MATSUMOTO, YOSIKO 1988. Reexamination of the universality of face: politeness phenomena in Japanese. *Journal of Pragmatics* 12: 403–26.
- NÉMETH T. ENIKŐ 1996. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések* 142. Akadémiai Kiadó, Bp.
- PAP ANDREA 2011. Adalékok a nyelvi benyomáskeltés stratégiáihoz (A leechi udvariassági elvek megvalósulása a magyarok nyelvhasználatában). *Magyar Nyelvőr* 135: 78–89.
- PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerk. 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Bp.
- SADOCK, JERROLD M. 1994. Toward a Grammatically Realistic Typology of Speech Acts. In: TSOHATZIDIS, SAVAS L. ed., *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*. Routledge, London, 393–406.
- SEARLE, JOHN R. 1969. *Speech Acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press, Cambridge. Magyarul: *Az illokúciós aktusok szerkezete* (3. fejezet). In: PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997: 43–61.
- SEARLE, JOHN R. 1975a. Indirect speech acts. In: COLE–MORGAN eds. 1975: 59–82. Magyarul: Közvetett beszédaktusok. In: PLÉH–SÍKLAKI–TERESTYÉNI szerk. 1997: 62–81.
- SEARLE, JOHN R. 1975b. A taxonomy of illocutionary acts. In: GUNDERSON, KEITH ed., *Language, mind and knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science 7. University of Minnesota Press, Minneapolis.

- SEARLE, JOHN R. 1979. *Expression and meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- STENSTRÖM, ANNA-BRITA 1994. *An Introduction to Spoken Interaction*. Longman, London – New York.
- SZILI KATALIN 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- SZILI KATALIN 2002b. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126: 204–219.
- SZILI KATALIN 2003. *Elnézést, bocsánat, bocs...* (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 127: 292–307.
- SZILI KATALIN 2004a. A bókra adott válasz pragmatikája (Adalékok a szerénység megnyilvánulásához a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 128: 265–85.
- SZILI KATALIN 2004b. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TSUI, AMY B. M. 1994. *English Conversation*. Oxford University Press, Oxford.
- VENDLER, ZENO 1972. *Res Cogitans. An Essay in Rational Psychology*. Cornell University Press, Ithaca (NY).
- VERSCHUEREN, JEF 1980. *On Speech Act Verbs*. John Benjamins, Amsterdam.
- WIERZBICKA, ANNA 1987. *English speech act verbs*. Academic Press, Sydney.
- WIERZBICKA, ANNA 1991. *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter, Berlin.

Speech acts and their empirical study

This study first summarizes the main questions that have arisen in theoretical approaches to speech acts, as well as the essential conclusions made concerning their role in pragmatics. The general goals and characteristics of empirical examinations into speech acts is then addressed. Attention is paid to the differences between intralingual and interlingual analyses, their connection to acts of politeness and interpragmatic, intercultural research. Due to her extensive analysis of common responses given to requests, apologies and compliments, the author emphasizes the simultaneously universal, yet also culture specific nature of speech acts, including the importance of extending such examinations to the field of discourse acts.

Keywords: discourse-completion test, request, refusal, politeness, speech acts.

SZILI KATALIN

Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet*

1. Bevezetés. – Az utóbbi évtizedek nyelvészeti diskurzusairól nem csak az mondható el, hogy bennük a pragmatikai kérdések egyre inkább előtérbe kerültek, és ezzel összefüggésben a nyelvészeti pragmatikai kutatások is egyre kiterjedtebbé váltak. A fellendülő pragmatikai kutatásokat a megközelítések sokféle-

* A tanulmány az OTKA K-100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült.